

УДК 159.9.07:923.2

Ю. М. Кашпур

ПРОБЛЕМА ПСИХОСЕКСУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПІД ЧАС ЇЇ ВХОДЖЕННЯ ДО СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

У статті проаналізовано існуючі психологічні дослідження з проблеми сексуального розвитку особистості в період дорослішання як процесу інтерналізації суспільних еталонів, а також окреслено основні етапи становлення сексуальних уявлень у підлітків та юнаків.

Ключові слова: психосексуальний розвиток, сексуальні уявлення, пубертатний період, статевої рольова ідентифікація.

Кашпур Ю. М. Проблема психосексуального розвитку личности в период ее вхождения в социальное пространство. В статье анализируются существующие психологические исследования по проблеме сексуального развития личности в период взросления как процесса интернализации общественных эталонов, а также очерчиваются основные этапы становления сексуальных представлений у подростков и юношей.

Ключевые слова: психосексуальное развитие, сексуальные представления, пубертатный период, полоролевая идентификация.

Kashpur Yu. M. The Problem of Psychosexual Personal Development During its Entry to Social Spaces. The existing psychological investigations of the problem of individual sexual development during the period of growing up as an internalizational process of social standards are analyzed, and also the main stages of sexual concepts development of teenagers and youths are highlighted in the article.

Key words: psychosexual development, sexual concepts, pubertal period, sex role identification.

Постановка наукової проблеми та її значення. В українському суспільстві, яке вже майже два десятиліття тримає курс на інтеграцію до прогресивного європейського простору, стають більш відчутними не лише позитивні наслідки у економічній та політичній галузях, а й негативні – у соціальній та медичній. Серед них залишається невирішеним питання сексуального здоров'я населення, а точніше становлення об'єктивної системи сексуальних уявлень особистості у період дорослішання. На перший погляд може здатися, що означена сфера особистісного зростання пов'язана лише із задоволенням потреб статевого характеру, але насправді воно набагато ширше. Зміст цього поняття змінювався відповідно до традицій тієї чи іншої етнокультури. Окрім біологічних якостей партнерів, необхідних для продовження роду людини, через призму феномену сексуальності можна визначити й інші, власне соціальні ознаки, а саме: тенденції моди та мис-

тецтва, елементи сексуальної привабливості, ймовірність отримання оргазмічних відчуттів із конкретним партнером, показники рівня загального здоров'я людини, міру соціалізованості індивіда та ін. Проте сучасна психологічна, як наука, так і практика недостатньо приділяє увагу вивченню психосексуального розвитку особистості у сучасних умовах соціалізації. Все це призводить до викривлення змістовного контексту поняття «сексуальність» та, як наслідок, відсутності у молоді об'єктивних сексологічних знань, наявності ризикованих сексуальних стосунків, частих випадках небажаної вагітності, нецензурній поведінці у публічних місцях, а також загальному порушені сексуального здоров'я населення.

Так, **метою** нашої статті є аналіз існуючих психологічних досліджень з проблеми сексуального розвитку особистості в період дорослішання з подальшим окресленням основних віх становлення сексуальних уявлень у підлітків та юнаків.

Спроби вивчення психологічних особливостей сексуальності особистості здійснювалися в контексті гігієни, релігійної етики та медицини у працях І. Блоха, Т. Ван де Вельде, Г. Е. Хевелока, Р. Крафта-Ебінга, А. Фореля.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У ХХ ст. актуалізуються питання власне психологічної сутності сексуальності та акцент ставиться на особливостях переживання й інтерпретації людиною власного сексуального досвіду. У зв'язку з цим вчені (П. Бергер, Е. Борнеман, К. Джеклін, Т. Лукман) доводять варіативність сексуальності людини та її обумовленість соціальними, культурними та індивідуально-психологічними факторами. Водночас на науковій арені з'являються психологічні концепції сексуального розвитку (психоаналіз, теорія соціального навчання, епігенетична та когнітивна теорії, психологія нової статі). На основі положень цих концепцій з'являється можливість пояснення становлення сексуальних уявлень особистості під час дорослішання. Представникам психоаналітичного напрямку З. Фрейду, К. Хорні, А. Адлеру, Е. Дессі належить одне з перших обґрунтувань психосексуального розвитку як процесу формування статево-сексуальних ролей та статевої ідентичності підростаючої особистості шляхом ідентифікації з дорослими, переважно батьками. У ракурсі епігенетичної теорії Е. Еріксон довів, що процес ідентифікації особистості, як сексуально привабливого об'єкта, здійснюється через призму її сексуальних уявлень. У межах когнітивного підходу Л. Кольберг та Ж. Піаже

довели, що зміни у сприйнятті сексуальної інформації в період вторинної статево-рольової ідентифікації відбуваються внаслідок радикальної трансформації фізичного образу в інтегровані сексуальні уявлення. С. Бем у руслі теорії нової статі довела, що статева роль залежить від ступеня андрогінності, маскулінності чи фемінності.

Проте означені концепції не заповнили відсутню об'єктивну інформацію щодо психологічних умов сексуальної соціалізації особистості, зокрема, у підлітковому та юнацькому віці.

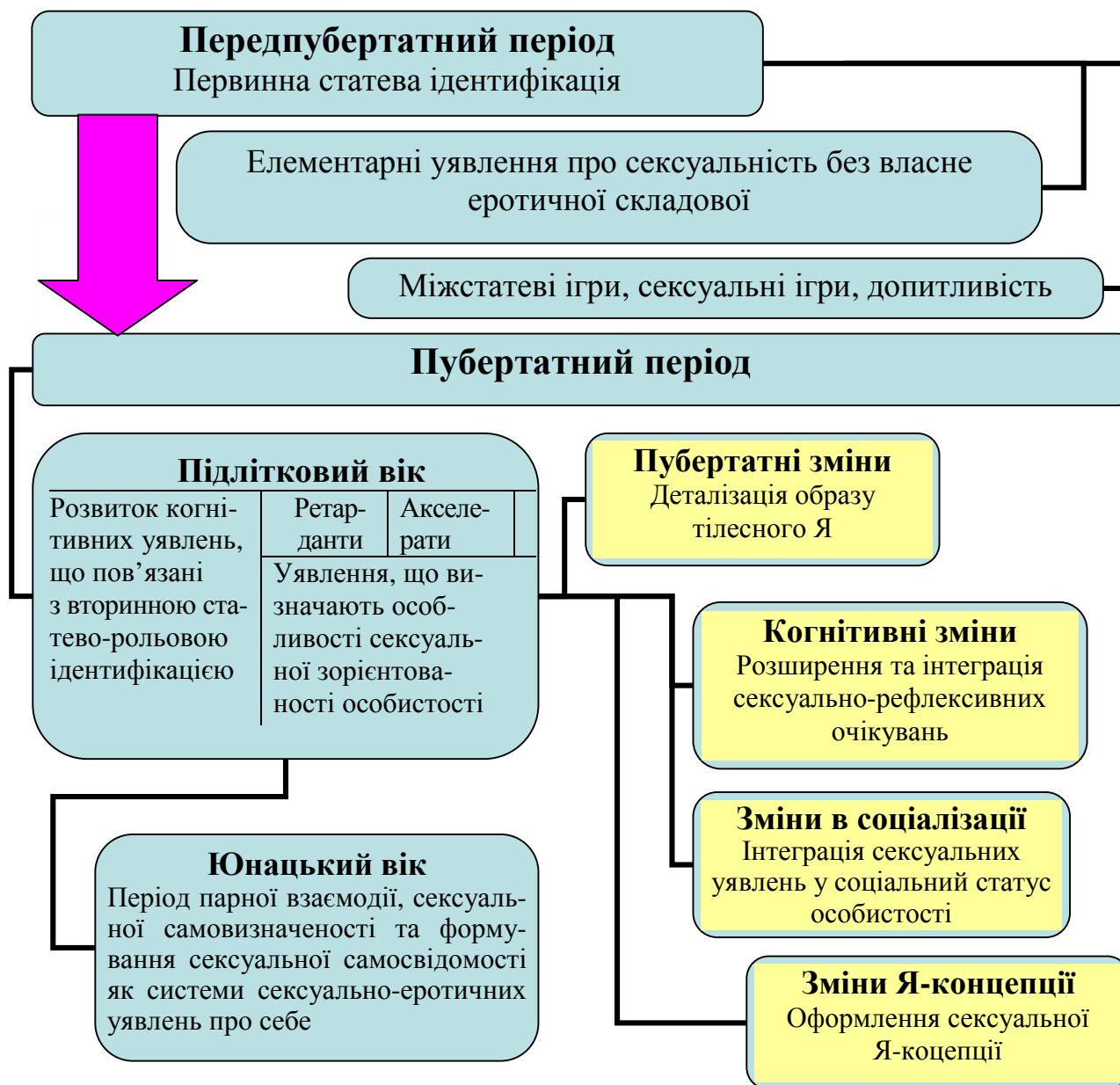
Окремим питанням розвитку сексуальних уявлень особистості в період дорослішання приділяли увагу російські та вітчизняні психологи. Так, Д. Ісаєв та В. Каган визначили вплив статевої та сімейних установок на сексуальне самовизначення молоді особистості. О. Соколова, вивчаючи труднощі підлітків, виокремлює їх сексуальні переживання, які пов'язані зі статевим дозріванням, еротизмом, закоханістю. І. Кон, досліджуючи особливості переважно статевої поведінки молодих людей, показав значущість впливу їхнього досвіду сексуальних взаємодій на процес становлення уявлень відносно сексуальної привабливості самих себе. Т. Говорун та О. Кікінежді аналізували аспекти сексуальності особистості через призму гендерних її особливостей.

Аналіз наукової літератури показав, що вивчення системи сексуальних уявлень особистості здійснювалося в контексті системи знань про сексуальність, переживання, відповідних поведінкових проявів. Але поряд із цим була нівельована ідея дослідження цієї системи як цілісного утворення, що за своєю суттю змістовно інтегрується в сексуальну самосвідомість. На жаль, поза увагою науковців також залишається питання відмінностей у розвитку сексуальної самосвідомості підлітків та юнаків.

Психосексуальний розвиток особистості – це процес її складної взаємодії з соціумом, яка виникає в результаті різнобічного навчання та координації фізіологічних, психологічних та соціальних елементів життєдіяльності особистості. Суть цього процесу полягає в інтерналізації суб'єктом існуючих у суспільстві значущих одиниць «сексуальності» (стереотипів, уявлень, зразків поведінки) та прийнятті власного тілесного, емоційного та когнітивного досвіду. Іншими словами, це процес становлення системи сексуальних уявлень у свідомості особистості відповідно до умов того соціального простору, в якому вона перебуває. Підлітки та юнаки мають свої особливості соціальної си-

туації розвитку. За загальноприйнятою віковою періодизацією, підлітковий та юнацький вік у контексті онтогенетичного розвитку визначається як перехід від дитинства до дорослості. Це означає, що протягом цього періоду дорослішання, як окреслює його Ф. Райс, особистість має здатність до становлення необхідних психічних якостей та поведінкових патернів для набуття статусу дорослого. Це говорить про те, що вони, з одного боку, мають необхідний фізіологічний потенціал для входження у соціальний простір дорослих, виконуючи їх функції та користуючись всіма привілеями, а з іншого – ще не можуть оцінити всіх його обставин та міри відповідальності за свої вчинки через відсутність достатнього життєвого досвіду [7].

Проаналізувавши наукові праці з проблеми психосексуального розвитку особистості в період дорослішання Т. Говорун, К. Імелінського, О. Іоффе, В. Кагана, М. Кле, Д. Колесова, І. Кулагіної, П. Массена, В. Пісоцького, І. Юнди та ін., ми виокремили основні віхи цього процесу, що схематично зобразили на рисунку 1 «Психологічні особливості сексуального розвитку особистості в період дорослішання», з якого видно, що через весь означений процес відбувається становлення системи сексуальних уявлень, яка з віком набуває більш окреслених форм та визначає консистенцію сексуальної Я-концепції.

Рис. 1. Психологічні особливості сексуального розвитку особистості в період дорослішання

Так, сексуальність для підлітків та юнаків, порівняно з молодшими школярами у пердпубертатний період, наповнена своїм специфічним змістом [1]. Це явище і на попередніх етапах вікового розвитку цікавить дітей та реалізується в сексуальних іграх, дитячих обіймах й допитливості. Сексуальні уявлення як складова самосвідомості особистості наповнені особливим змістом: фантастичні, часто нереальні образи, які особистість передпубертатного періоду вважає привабливими, реалізуються в рольових іграх, наприклад, «Доньки-матері», «Родина», «Лікарня» тощо. Причому відкрито сексуально-еротичного змісту такі конативні конструкти практично не несуть. Образи фізич-

ного та соціального Я, сексуальні уявлення та статево-рольова ідентифікація молодшого школяра «проходять» через призму соціальних норм та кліше, набуваючи нової особливої значущості та інтерпретації для особистості підліткового віку. Таким чином, для молодшого школяра досягненням є те, що для підлітка є лише стартовим базисом для подальшого психосексуального розвитку.

Головним для підліткового віку є проходження вторинної статевої ідентифікації, яка, інтегруючись з пубертатними змінами, допомагає особистості розвинути відчуття дорослості. Утворена в результаті цього процесу зріла сексуальна Я-концепція є прерогативою вже старшого покоління.

Відома дослідниця статевого та сексуального розвитку особистості Т. Говорун виділяє у пубертаті два етапи, визначити вікові межі яких є не простим завданням тому, що це залежить від багатьох чинників. Перший етап пубертату визначається складною взаємодією гормонів гіпофізу та гіпоталамусу, що активізують процес росту всього тіла та дію репродуктивних функцій секреторних залоз. Специфічними функціональними ознаками діяльності статевих органів є менархе (від грец. *menarche* – вік початку регулярних менструацій у дівчат, що починаються у середньому в 12,4–14,4 років) та еякулярхе (від латин. *ejaculatio* – перше сім'явиверження приблизно у 13,4–14 років) [1]. Через зміни в роботі центрів кори головного мозку відбувається пробудження еротичного компонента статевого потягу та підвищення еротичної чутливості, і як наслідок, інформація сексуально-еротичного змісту стає для підлітків дуже актуальною. У результаті чого, підліток акцентує увагу на відповідних ключових подразниках та об'єднує отриману інформацію в цілу систему сексуальних уявлень, що носить конкретний та значущий для нього зміст. Притаманним для цієї вікової групи є еротичне фантазування з можливою платонічною закоханістю в якусь міфічну особистість. Це явище допомагає особистості, що дорослішає, змодельовати власний сексуальний стереотип [9].

Другий пубертатний період (14–19 років), що припадає на юнацький вік, характеризується частковим уповільненням, врівноваженістю розвитку скелету та м'язів, стабілізацією менструального циклу та формуванням статевої конституції (сильної, середньої чи слабкої), що має безпосередній вплив на фізіологічні потенції індивіда. Характер

його сексуально-еротичних переживань і вподобань визначається індивідуальними властивостями і соціальними умовами розвитку [5].

К. Імелінський зазначає, що паралельно формується характер особистості, усвідомлюється бажання в залицянні та сексуальній близькості. В юнаків проявляються риси мужності, а у дівчат формується жіночність. З'являється закоханість та прагнення до міжстатевої дружби, які підліток ще не відрізняє від кохання, тому є дуже категоричним у своїх висловах з цього приводу. За якістю такі відчуття є різними в осіб з маскулінним та фемінінним типом мислення незалежно від статі. Відповідно до концепції С. Бем, у перших буде спостерігатись спрямованість на безпосередньо сексуальне збудження та генітальний контакт, а в других – відчуття мають більш дифузний характер і тісно пов'язані із задоволенням інших потреб, наприклад, у духовному спілкуванні, повазі, підтримці, прихильності, психологічній близькості. Індивіди з андрогінним типом мислення відрізняються високою варіативністю та пристосованістю власного вибору, а особи з невизначеною внутрішньою статевою позицією можуть відзначатися завуалізованою терплячістю та зовнішньою незацікавленістю цими процесами або ж демонстративністю та фасилітарною манірністю поведінки [10].

Аналізуючи специфіку протікання психосексуального розвитку, не можливо оминути роботи М. Кле, що виділяє чотири основні сфери змін, які, активізуючись кожна в певний час, послідовно накладаються одна на одну та модифікують наповненість завдань психічного розвитку і, відповідно, сексуальних уявлень підлітків та юнаків.

Пубертатні зміни. Деякі особливості, які допомагають визначити стать людини, присутні вже від народження – це анатомічна будова зовнішніх статевих органів. Вони отримали назву первинних статевих ознак. Хоча поряд із цим існують й інші ознаки, які доповнюють процес статевої ідентифікації особистості в цей період і є ще недиференційовані. Вони проявляються у фізіологічних новоутвореннях пубертату та згодом дають більш розгорнуту картину статевої приналежності. Такі ознаки отримали назву вторинних статевих ознак, до яких належать характерні для певної статі пропорції тіла, зони оволошіння, голос, особливості розвитку грудних (молочних) залоз. Д. Колесов характеризує пубертатний період як процес, у результаті якого людина досягає найбільшої міри визначеності своєї приналежності до чоловічої та жіночої статі. В підлітковому та юнацькому

віці розвиток статевих ознак прискорюється, у результаті чого відбувається становлення статевої зрілості. Спершу починає змінюватися тіло та протягом відносно короткого часу зазнає революційних змін. Це призводить до виникнення у особистості, що дорослішає, бажання реконструювати «тілесний образ Я» задля побудови «родової ідентичності» та поступового переходу до дорослої генітальної сексуальності, яка б характеризувалася парним еротизмом та поєднанням двох взаємодоповнюваних потягів партнерів.

Когнітивні зміни. Порівняно з особливостями дитячих пізнавальних процесів підліткові характеризуються вдосконаленістю здібностей до абстрактного мислення, і тим самим більшою пластичністю останнього та розширенням умінь до побудови часової перспективи. Підлітки, порівняно з дітьми молодшого шкільного віку, володіють здібністю будувати теоретичні припущення на основі уявних чи переданих образів. Тому все, що обговорюється, стає предметом для роздумів, думок вголос, безкінечних дискусій, категоричних заяв. Окрім цього, такі уявлення нерідко є егоцентричними. Підліткам часто здається, що оточуючі також критично вивчають їх думки, що може посилюватися за рахунок розвитку рефлексії.

Зміни у соціалізації. Людина від 12 до 18 років ще не є дорослою, проте в цей період на неї як на потенційного дорослого соціумом накладається ряд свобод та обов'язків. Це відбувається через існування суспільного стандарту, який передбачає, що молода людина в майбутньому має уміти нести відповідальність за створену нею в майбутньому малу соціальну групу, наприклад, сім'ю, що могла б існувати автономно від генетичної. Для цього індивіду доводиться проходити низку переформованих стадій. Підлітково-юнацький вік відрізняється певною специфічністю соціалізації, яка полягає в тому, що поряд із зниженням значущості власної сім'ї, підлітки та юнаки у своїй ієрархії цінностей віддають перевагу групі ровесників як джерелу референтних норм поведінки. Це провокує появу бажання звільнитися від сімейної опіки та увійти до групи однолітків, де в процесі конкурентності та співробітництва зайняти свою «нішу» в міжстевих взаємостосунках. Якщо звернутися до вчення про природу інстинктів, то виявиться що «пусковими стимулами», які спонукають людей до інтимного спілкування є сексуально-еротичні подразники, активний пошук яких розпочинається у пубертатний період. За позицією Д. Ельконіна, інтимно-особистісне спілкування з ровесниками є

провідним видом діяльності підлітково-юнацького віку. Тому пошук молодою людиною суб'єкта для перевірки власних сексуальних відчуттів, порівняння їх з переживаннями інших ровесників та формування чи усвідомлення статевої ролі є природним етапом її соціалізації.

Зміни Я-концепції. Протягом підлітково-юнацького віку формується нова суб'єктна реальність, що змінює уявлення індивіда про себе та інших. Процес становлення сексуальної ідентичності в контексті сексуального розвитку є найпізнішим утворенням та є домінуючою складовою розвитку феномена сексуальної самосвідомості особистості підлітково-юнацького віку. Цей процес базується на таких основних завданнях розвитку: 1) усвідомлення власних сексуальних переживань «дитячого Я» та проєкція цього досвіду в майбутній особистісний простір; 2) відокремлення себе від інтеріоризованих батьківських зразків; 3) доступні засоби реалізації сексуальних виборів, які повною мірою скоординують цілісність особистості [3].

Нерівномірність розвитку за означеними сферами ускладнює розвиток особистості, роблячи підлітково-юнацький вік емоційно нестабільним. За визначенням А. Лічко, фізіологічні зміни випереджають формування соціально адаптуючих утворень, що призводить до відтягування моменту зрілості майже на 5 років.

Для періоду статевого дозрівання специфічним психологічним новоутворенням, на думку П. Массена, є відчуття дорослості. За позицією вченого, це відчуття неможливе без чіткого усвідомлення власної особистості, що поміж усього іншого, вимагає відчуття цілісності та стабільності власного Я [6]. Цілісність «образу Я» чи самосвідомості, окрім статусу в компанії та володіння зовнішніми атрибутами дорослості (змагання, мода, куріння, вживання алкоголю, відчуття вседозволеності, нецензурна лексика і т. п.), підтримується самооцінкою підлітка. Рівень останньої дуже залежить від своєчасної появи зазначених вторинних статевих ознак, які, в свою чергу, проявляються на основі незалежних від індивіда причин: спадковість, стан здоров'я, умови життя та ін. Підлітків, у яких відмічається ранній початок статевого дозрівання, називають акселератами, а тих, у кого цей процес затримується – ретардантами. Соціальна ситуація розвитку підлітків доповнюється відповідним ставленням оточуючих до акселератів та ретардантів [6].

Строк вступу в пубертатний період для хлопців та дівчат носить визначальний вплив не лише в період дорослішання. Про це свідчать відмінності за низкою особистісних характеристик. Так, П. Массен показав, що 30-річні чоловіки, у яких відмічалися випереджаючі зміни статевого дозрівання у підлітковому віці, мали вищий рівень самоконтролю, відповідальності, а також вони демонстрували більшу задоволеність своїм життям [6].

Розбіжності у самооцінці ретардантів та акселератів обумовлені декількома причинами. По-перше, підлітки, які раніше «входять» у пубертат, виглядають старше свого віку і тому користуються повагою серед своїх одностатевих однолітків та довірою старших, що надає їм більшої свободи дій. По-друге, пройшовши раніше період пубертатних проблем, вони мають більше часу для вирішення завдань юнацького віку (наприклад, професійне та особистісне самовизначення).

На фоні психофізіологічних змін, що відбуваються з особистістю у підлітково-юнацькому віці, найбільш складними, на думку В. Пісоцького, є проблеми визначення статевої ролі та формування сексуальної орієнтації. Визначення власної статевої ролі підлітками та юнаками – це процес прийняття системи соціальних приписів та очікувань, нормативних для певної статі правил та зразків, на які орієнтується індивід для реалізації їх у своїй статево-рольовій поведінці. У період дорослішання цей процес відбувається вже вторинно тому, що первинне самовизначення проходило приблизно у трирічному віці, коли хлопчик чи дівчинка визначала свою статеву приналежність та визнала її незворотною. А під час вторинної статевої ідентифікації особистість поверх існуючої системи гендерних уявлень, ще приймає певні рольові обов'язки, що розповсюджені в її життєвому середовищі задля визнання себе в типово чоловічій чи жіночій іпостасі [5].

У цьому значенні С. Бем було доведено, що при високому психологічному розвитку в людини типово маскулінні риси (безкомпромісність, змагальність, стійкість) можуть абсолютно вільно «уживатися» із типово фемінінними (чутливістю, емоційністю, ніжністю) у андрогінній статево-рольовій поведінці [10]. О. Кочарян прийшов до висновку, що маскулінність та фемінінність можуть існувати як у конкурентних, так і комплементарних інтимних стосунках. Також науковець доводить те, що в умовах українського суспільства показник андрогінності має вікові особливості прояву. Найбільше він конста-

тований у підлітково-юнацькому віці, а з віком починає домінувати якась одна статева ідентичність [4].

Відповідно до сучасного розуміння статево-рольових особливостей, андрогінна особистість вважається більш пристосованою до суспільства тому, що володіє більшим арсеналом поведінкових патернів, які вона може швидко та адекватно використовувати в будь-яких складних або швидкоплинних ситуаціях, порівняно з більш-менш ригідними проявами індивідів інших трьох груп [8].

Щодо формування сексуальної орієнтації, тобто системи еротичних переваг до осіб протилежної (гетеросексуальність), своєї (гомосексуальність) чи обох статей (бісексуальність), то означений процес особливо актуальним стає у пубертатному (12,5–16 років) та перехідному (16–26 років) періодах психосексуального розвитку. Г. Келлі зазначає, що остаточно визначитися для оформлення цілісної ідентичності з тією чи іншою орієнтацією особистість частіше за все не встигає за період дорослішання і цей процес затягується до кінця ранньої дорослості. Причиною такого затягування, як відмічає вчений, є відсутність достатнього досвіду в парній сексуальній взаємодії молодшої людини. Але через підвищення рівня сексуальної незалежності молоді, цей процес за останні десятиліття прискорився. Основними засобами цього стану є такі явища: система віртуального спілкування, індустрія нічних клубів, сукупність неформальних антисоціальних угруповань. Означена складність цієї проблеми вирішується так би мовити стихійно, а так здається лише на перший погляд. Адже існуюча система підліткових уявлень щодо сексуальної орієнтації зазвичай базується не на власному досвіді, а частіше, на приведених прикладах інших, що робить цю систему інконгруентною за своєю природою для особистості, що її засвоїла. Потрапивши в реальні несприятливі умови, індивід з нехарактерною для нього системою очікувань, робить велику кількість помилок, від чого страждає і, як наслідок, стає сексуально та соціально дезадаптованим [2].

В юнацькому віці, на відміну від підліткового, з'являється тенденція до більш тривалих моногамних зв'язків і намагання здобути більший сексуальний досвід через повторні сексуальні контакти. Молоді люди, презентуючи перед іншими образ індивідуального привабливого Я, орієнтуються на субкультуру дорослих: косметику, модний одяг, аксесуари, ходу, звабливу статуру, жести тощо. Актуалізуються

відповідальність та вміння досягати взаєморозуміння з партнерами і з'являється потреба в утриманні парних союзів [1].

Висновки. Пубертатному періоду передують етапи первинної статеві ідентифікації та міжстатевих і сексуальних ігор. З настанням пубертату на особистість впливають чотири групи змін, під дією яких відбувається формування специфічного відчуття дорослості, що включає реформацію сексуальних уявлень. Вироблення останніх здійснюється так, щоб це відповідало соціальній ситуації розвитку особистості підлітково-юнацького віку. До того ж генеза сексуальних уявлень у ретердантів та акселератів зазнає модифікацій залежно від темпів статевого дозрівання. В юнацькому віці через досвід парної взаємодії відбувається сексуальна самовизначеність індивіда та формується сексуальна самосвідомість як новоутворення цього періоду, яке надалі кристалізуватиметься у складне особистісне утворення дорослого.

Список використаної літератури

1. Говорун Т. В. Стать та сексуальність: психологічний ракурс : навч. посіб. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 1999. – 384 с.
2. Келли Г. Основы современной сексологии / Г. Келли. – СПб. : Питер, 2000. – 896 с.
3. Кле М. Психология подростка: (Психосексуальное развитие) : пер. с фр. / Мишель Кле. – М. : Педагогика, 1991. – 176 с.
4. Кочарян А. С. Личность и половая роль : симптомокомплекс маскулинности / фемининности в норме и патологии : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.04 / Александр Суренович Кочарян ; Харьк. гос. ун-т. – Х., 1996. – 416 с.
5. Пісоцький В. П. Психосексуальний розвиток індивіда : навч.-метод. посіб. [для студ. пед. вузів] / Вадим Петрович Пісоцький ; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2000. – 36 с.
6. Развитие личности ребенка : пер. с англ. / [П. Массен, Дж. Конджер, Дж. Каган, А. Хьюстон ; общ. ред. А. М. Фонарева]. – М. : Прогресс, 1987. – 269; [2] с.
7. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
8. Репина Т. А. Проблема половой социализации детей / Т. А. Репина. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 288 с. ; [8] л. ил., + Прил. (4 с.). – (Серия «Библиотека педагога-практика»).
9. Юнда И. Ф. Половая жизнь и здоровье человека / Иван Федорович Юнда. – К. : Здоровье, 1985. – 184 с.
10. Bem S. L. Androgyny and Gender Schema Theory / S. L. Bem // Nebraska Symposium on Motivation / edited by Teho B. Sonderegger. – 1984.